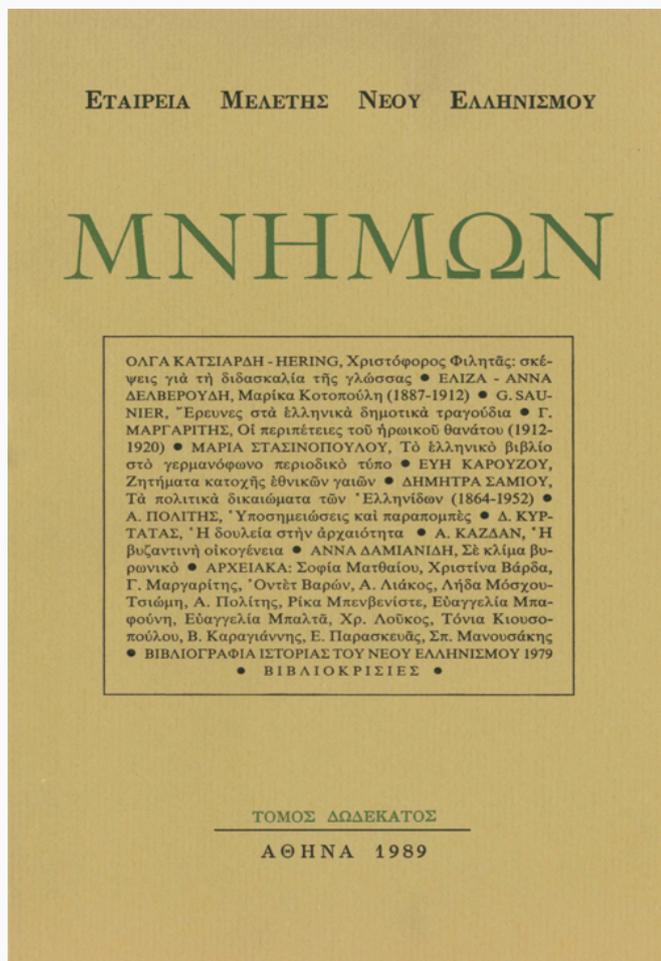

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

Georges Vigarello, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.459](https://doi.org/10.12681/mnimon.459)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β. (1989). Georges Vigarello, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*. *Μνήμων*, 12, 302–306. <https://doi.org/10.12681/mnimon.459>

να μάθουμε για να το κατανοήσουμε, πού μελέτες όπως αυτή της Λαΐου, ακόμη και όταν δεν θίγουν όλα όσα ενδεχομένως θα θέλαμε, κεντρίζουν την σκέψη και κάνουν τον βυζαντινό κόσμο οικειότερο. Και εδώ ίσως έγκειται το ενδιαφέρον που μπορεί να αποκτήσει το βιβλίο και για τους μελετητές των μεταγενέστερων από τον ΙΔ' αιώνα εποχών.

TONIA ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Georges Vigarello, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*, Παρίσι, Editions du Seuil, 1987, 283 σ.

Πληθαίνουν τελευταία, ιδιαίτερα στο χώρο της γαλλικής βιβλιοπαραγωγής, οί μελέτες που έχουν ως αντικείμενο την ιστορία της ατομικής υγιεινής. Στο επίκεντρο ποικίλων αναζητήσεων, ή ανίχνευση των αντιλήψεων γύρω από την καθαριότητα του σώματος σε χρόνους παρελθόντες ανάδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο μελέτης, όταν φωτίζεται από τις γόνιμες περιέργειες διαφορετικών γνωστικών περιοχών. Άμεσα συνδεδεμένη με τη δημόσια υγιεινή, ή καθαριότητα ενδιαφέρει την ιστορία των συνθηκών διαβίωσης του ανθρώπου, με άλλα λόγια την ιστορία των πόλεων, των επιδημιών και των τεχνικών γνώσεων: μείζονα θέματα της κοινωνικής ιστορίας που περιστρέφονται γύρω από την έκβιομηχάνιση και την επικράτηση του αστικού τρόπου ζωής. Σε συνάφεια με τα τελευταία, εκείνα που θίγουν τη διάδοση των κανόνων υγιεινής μέσα από το σχολείο, τον τύπο και την εκλαϊκευμένη ιατρική, εκείνα δηλαδή που προβάλλονται ως νεωτερισμοί μέσα από το λόγο των υγιεινιστών του 19ου αιώνα, εικονογραφούν τις μεταλλαγές που επέρχονται στο πεδίο των συλλογικών νοοτροπιών. Η έσωτερική υγιεινή των σύγχρονων κανόνων υγιεινής θα χρειαστεί περίπου έναν αιώνα για να ολοκληρωθεί. Διαδικασία μακρόχρονη που εξηγείται όμως αν λάβουμε υπόψη μας τους άργους ρυθμούς που χαρακτηρίζουν τις πολιτισμικές αλλαγές.

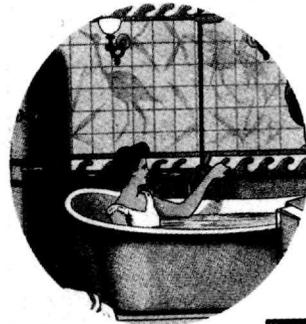
Στις διαδικασίες εκπολιτισμού των δυτικών κοινωνιών εντάσσει ο G. Vigarello την εξέλιξη των πρακτικών σωματικής υγιεινής από τον Μεσαίωνα μέχρι τις μέρες μας. Προτείνει να παρακολουθήσουμε τα διάφορα στάδια αυτής της διαδικασίας με άξονα τη μετατόπιση των ευαισθησιών γύρω από δύο βασικά θέματα: τις αντιλήψεις γύρω από τις ιδιότητες του νερού και τις στάσεις του ανθρώπου απέναντι στο σώμα, το δικό του και των άλλων.

Η κατανόηση των πρακτικών καθαριότητας στη μεγάλη χρονολογική κλίμακα προϋ-

Georges Vigarello

Le propre et le sale

L'hygiène du corps depuis le Moyen Age

POINTS

1987

ποθέτει την απομάκρυνση του αναγνώστη από αυτόνοτητα, για τη σύγχρονη αντίληψη, πολιτισμικά στερεότυπα και την αναγωγή του σε μία «ἀρχαιολογία της χειρονομίας», σε έναν προ-ύγιεινό κώδικα καθαριότητας, που ἂν και δὲν περιλαμβάνει τὸ νερό, δὲν θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ ἀποκλειστεί ἀπὸ μιὰ ἱστορία τῆς καθαριότητας.

Ἡ περιοδολόγηση πού προτείνει ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ τὶς τὸμές πού καταγράφονται στὸ πεδίο τῶν κοινωνικῶν παραστάσεων τοῦ σώματος ξεκινώντας ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν πρακτικῶν ὑγιεινῆς τοῦ 17ου αἰῶνα — χρονικὸ σημεῖο μὴδὲν στὴν ἱστορία τῆς καθαριότητας— ἐπιστρέφει σὲ ἕναν πιὸ «καθαρό» χρόνο, αὐτὸν τοῦ Μεσαίωνα, γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ ἀναλυτικὰ στὰ ἐπόμενα κεφάλαια στὴ σταδιακὴ ἐπικράτηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου τῶν ὑγιεινιστῶν καὶ τῶν μικροβιολογικῶν ἀνακαλύψεων.

Τὸ 17ο αἰῶνα, ἡ σχέση τοῦ Εὐρωπαίου μὲ τὴν καθαριότητα σφραγίζεται ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ νεροῦ. Σύμφωνα μὲ τὶς ἰατρικὲς γνώσεις τῆς ἐποχῆς, τὸ νερὸ διαταράσσει τὴν ἰσορροπία τοῦ σώματος, ἐνὸς σώματος πού τὸ φαντάζονται εὐάλωτο, παθητικὸ, διάτρητο. Τὸ ζεστὸ νερὸ ἰδιαίτερα προκαλεῖ τὶς μεγαλύτερες διαταραχές: καθὼς εἰσχωρεῖ μέσα ἀπὸ τοὺς πόρους τοῦ δέρματος ἐκθέτει τὸ σῶμα στοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς. Ἡ παραμονὴ στὸ νερὸ ἀποχανώνει τὸν ἄνθρωπο, τὸν ἐκθυλίζει· θεωρεῖται ὑποπτη τόσο γιὰ κρύωμα (ἡ ἔξοδος θὰ πρέπει νὰ ἀπαγορεύεται στοὺς λουόμενους γιὰ ἀρκετὲς ἡμέρες), ὅσο καὶ γιὰ ἐγκυμοσύνη (οἱ γυναῖκες θὰ πρέπει νὰ ἀποφεύγουν τὸ λουτρὸ στὸ ὅποιο προηγήθηκε ἄνδρας). Γιὰ παιδιὰ μικρότερα τῶν 6 ἐτῶν ἡ ἐπαφή μὲ τὸ νερὸ ἐνδείκνυται μόνο γιὰ θεραπευτικὸς λόγους· στὴν καλλίτερη περίπτωση θὰ πρέπει νὰ φράζονται οἱ πόροι μὲ ἐπαλείψεις διαφόρων οὐσιῶν (λάδι, κρασί, στάχτη, ἄλατι). Ἄλλωστε ἡ κρούστα πού δημιουργεῖται στὸ δερμα σὰν συνέπεια τῆς συστηματικῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὸ νερὸ θεωρεῖται εὐεργετικὴ γιὰ τὴν προστασία τοῦ ὄργανισμοῦ.

Ἡ ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντι στὸ νερὸ δὲν χρονολογεῖται ὡστόσο ἀπὸ πολὺ παλιά. Παίρνει τὸν χαρακτῆρα μαζικῆς ἐκδήλωσης στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα, ὅταν πολλοὶ δήμαρχοι ἀπαγορεύουν τὴ λειτουργία τῶν δημόσιων λουτρῶν. Οἱ λόγοι ὑπαγορεύονται τόσο ἀπὸ τὸ φόβο μετάδοσης ἐπιδημιῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ κλίμα ἐλευθεριότητας πού ἐπικρατοῦσε σ' αὐτὰ τὰ Μεσαίωνα. Γιατροὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ πρωτοστατοῦν σ' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία, ὄχι ἀδικαιολόγητα. Οἱ κανονισμοὶ πού καθορίζουν τὴ λειτουργία τῶν δημόσιων λουτρῶν γίνονται ὀλοένα καὶ πιὸ αὐστηροὶ καθὼς μεταφέρονται ἐκεῖ οἱ κώδικες τῆς ἱποτικῆς αὐλῆς: διαχωρισμὸς τοῦ χώρου κατὰ φύλα, ἀπαγόρευση εἰσόδου στοὺς ἔγγαμους, τέλος χαρακτηρισμὸς τους ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ὡς τόπων πορνείας καὶ κλείσιμο. Μὲ τὴν ἐξάπλωση τῶν ἐπιδημιῶν τοῦ 16ου αἰῶνα ἡ ἀπαγόρευση γενικεύεται. Στὰ ἐλάχιστα πού διατηροῦνται ἀκόμη στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα συχνάζει κανεὶς μόνο σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις: πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο του, πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ μακρινὸ ταξίδι. Τίποτα δὲν θυμίζει πλέον τὸ γιορταστικὸ ἐρωτικὸ κλίμα τῶν δημόσιων λουτρῶν τοῦ Μεσαίωνα· ἡ αντίληψη τῆς κοινωνικότητας ἔχει καὶ αὐτὴ ἀλλάξει.

Ἡ ἀπουσία τοῦ νεροῦ δὲν ὑπονοεῖ ὡστόσο τὴν πλήρη ἔλλειψη κανόνων ὑγιεινῆς. Ἡ καθημερινὴ τουαλέττα τοῦ 17ου αἰῶνα εἶναι στεγνὴ: ἡ καθαριότητα δηλώνεται ἀπὸ τὴ λευκότητα τῶν ἐσφουράχων, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ συχνότητα ἀλλαγῆς τους. Ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ λευκοῦ ἐσφουράχου καθιστᾷ τὸ μπάνιο περιττό, καθὼς πιστεύεται ὅτι τὸ ὕφασμα συγκρατεῖ ἰδρώτα καὶ βρωμιές, χωρὶς νὰ ἐκθέτει τὸ σῶμα στοὺς κινδύνους τοῦ νεροῦ. Τὸ παλαιὸ καθεστῶς καθαριότητας ἀποσυνδέει τὴν ὑγιεινὴ ἀπὸ τὴν ὑγεία. Οἱ ψεῖρες γιὰ παράδειγμα δὲν ἀποδίδονται στὴν ἔλλειψη ὑγιεινῆς ἀλλὰ στὰ ἦθη καὶ τὶς συνήθειες διατροφῆς· ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸ νερὸ ἀλλὰ μὲ τὸ ξεψείρισμα,

εκδήλωση τρυφερότητας απέναντι στον άλλο και πράξη κοινωνική που γίνεται σε δημόσια θέα.

Όπως διαπιστώνεται από τη μελέτη των κανονισμών ιδρυμάτων (μοναστηριών, νοσοκομείων, κολλεγίων), οι αναφορές στις αρχές της ατομικής καθαριότητας σπανίζουν. Το νερό περιορίζεται μόνο στο πλύσιμο των χεριών και του στόματος, των μερών του σώματος που έρχονται σε επαφή με την τροφή. Στις στρατηγικές αυταπάτης που έπινοει ο «προ-ύγιεινός» κώδικας, η καθαριότητα είναι θέμα: το θέαμα της φίνας δανδέλας, του λευκού κολλάρου, του λαμπρού ύφασματος, της πουδραρισμένης περούκας. Οι συνήθειες της αύλης επιβάλλουν τον πολλαπλασιασμό των έσωρούχων και τη φινέτσα του ύφασματος, καθορίζοντας έτσι τα κριτήρια των κοινωνικών διακρίσεων: ο ρυθμός αλλαγής των έσωρούχων, η ποιότητά τους υποδηλώνει την κοινωνική θέση του χρήστη.

Αν και ο φόβος του νερού είχε ένισχυθεί από τον ιατρικό λόγο σε περιόδους επιδημιών, ή «κατάκτηση» του νερού θα επιχειρηθεί μέσα από το ίδιο περιβλήμα. Πρακτική εποχιακή, έλιτίστικη και επίδεικτική, το μάνιο αρχίζει να εγγράφεται στις σύγχρονες αντίληψεις μέσα από τις δημοσιεύσεις της Ιατρικής Ακαδημίας των μέσων του 18ου αιώνα. Αρχίζουν να προπαγανδίζονται οι θεραπευτικές ιδιότητες του λουτρού, χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπονται οι θεωρίες περί είσοχής του νερού μέσα από τους πόρους, μόνο που οι επιδράσεις είναι θετικές. Δύο έννοιες αποκτούν τώρα ιδιαίτερη σημασία: η θερμοκρασία και η διείσδυση, στοιχεία ενός μηχανισμού περισσότερο και λιγότερο μιās διαδικασίας καθαριότητας. Το ζεστό νερό χαλαρώνει τα νεύρα και δημιουργεί μιὰ γλυκιά αίσθηση στο δέρμα, ενώ το κρύο ενεργοποιεί τις κρυμμένες δυνάμεις του οργανισμού. Οι πρώτοι υγιεινολόγοι του 18ου αι. θα δείξουν σαφώς την προτίμησή τους στις θεραπευτικές ιδιότητες του ψυχρού λουτρού. Υποστηρίζουν ότι το κρύο δυναμώνει τον οργανισμό, σφίγγει τους ιστούς και προφυλάσσει από κάθε ασθένεια: το αίμα κυκλοφορεί με μεγαλύτερη ταχύτητα, διευκολύνεται η χώνεψη και ένισχύεται η όρεξη. Η ήθικη αξία του κρύου μάνιου ένισχύεται και από τον κοινωνικό ρόλο των όπαδων των νέων πρακτικών: των ανερχόμενων αστών που επενδύουν στη νέα αντίληψη για το σώμα τις αξίες που σηματοδοτούνται από τις κοινωνικές ανακατατάξεις. Σε μιὰ ρουσοϊκή αντίληψη των πραγμάτων, το κρύο διαμορφώνει ισχυρούς χαρακτήρες: η αυστηρότητα, η ενεργητικότητα του κρύου μάνιου είναι η εκδήλωση μιās άνωτερότητας απέναντι στο άριστοκρατικό μοντέλο της ήδυπάθειας, της παρακμής και των μεταμφιέσεων. Η απόρριψη των διορθωτικών μέσων που εξαπατούν (περούκες, πούδρες, άρώματα) γίνεται στο όνομα της υγείας. Το σφριγηλό σώμα του πολίτη που έρχεται σε επαφή με τον άερα και το νερό, και που το πρότυπό του θα αναζητηθεί στην αρχαιότητα, είναι το νέο υγιεινό-κοινωνικό ιδεώδες που αντιπαρατίθεται στη χαλάρωση των ήθων της άριστοκρατίας.

Αν και το νέο καθεστώς καθαριότητας, όπως προβάλλεται στα έγχειρίδια υγιεινής και τις έγκυκλοπαίδειες των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αιώνα, κερδίζει προοδευτικά τις συνειδήσεις, οι νέες πρακτικές ακολουθούνται μόνο από μιὰ μικρή μερίδα της αστικής τάξης. Η πρώτη σχολή κολύμβησης, που άπευθύνεται κυρίως σε παιδιά, έγκαινιάζεται το 1785 στην αποβάθρα Touelle, με τις εύλογίες της Βασιλικής Ιατρικής Ακαδημίας, ενώ η έγκατάσταση ιδιόκτητου λουτρού υιοθετείται με διστακτικότητα: μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα εξακολουθεί να είναι πολυτέλεια ακόμη και για το αστικό σπίτι. Από το 1770 μέχρι το 1880 μόνο το 30% των μεγάρων διαθέτει αυτό το επίδεικτικό αγαθό. Πιο κοντά στη μαζική έκδοχη των νέων συνηθειών είναι τα δημόσια λουτρά, ο αριθμός των οποίων πολλαπλασιάζεται στις μεσαίες αστικές συνοικίες του Παρισιού. Παρ' όλα αυτά, η μόνη

ἐπαφή τῶν λαϊκῶν στρωμάτων μὲ τὸ νερὸ εἶναι τὸ καλοκαιρινὸ μάνιο στὰ ποτάμια, ἀφοῦ ἡ τιμὴ τοῦ εἰσιτηρίου στὰ δημόσια λουτρά παραμένει ἀπαγορευτικὴ γιὰ τὰ χαμηλά εἰσοδήματα. Ἄν καὶ οἱ κοινωνικὲς διακρίσεις ὑπαγορεύουν αὐτὲς τὶς διαφοροποιήσεις στὴ χρῆση τοῦ νεροῦ, μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα κυριαρχεῖ μιὰ ἐνδιάμεση πρακτικὴ: αὐτὴ ποὺ περιορίζεται στὰ τοπικὰ πλυσίματα σὲ λεκάνες καὶ μπιντέ. Ἡ ντροπὴ τοῦ σώματος καὶ ὁ παλαιότερος φόβος τοῦ νεροῦ εὐθύνονται γιὰ τὶς καθυστερήσεις ποὺ παρατηροῦνται· διαδίδεται ὁ φόβος ὅτι τὰ παρατεταμένα ζεστὰ μάνια προκαλοῦν ποнокέφαλο, στειρότητα στὶς γυναῖκες, σεξουαλικὴ διέγερση καὶ ἐκθυλισμὸ. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιστάσεις ποὺ θὰ ἀργήσουν νὰ ὑπερникηθοῦν, οἱ τεχνικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἀπαιτοῦνται στὸ ἐπίπεδο τῆς πολεοδομίας (δίκτυο νεροῦ, ἐγκατάσταση ὑπονόμων) ξεπερνοῦν συχνὰ τὶς συστηματικὲς προσπάθειες γιαιτρῶν καὶ μηχανικῶν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ ὄραμα τῆς καθαρῆς καὶ λειτουργικῆς πόλης ποὺ θὰ ζεῖ μακριὰ ἀπὸ τὸν ἐπιάλτη τῶν ἐπιδημιῶν.

Ἄπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἐκστρατεία καθαριότητος θὰ πάρει ἕνα χαρακτῆρα πιὸ μαζικὸ, πιὸ κοινωνικὸ καὶ πιὸ ἠθικοπλαστικὸ. Ἡ συγκέντρωση ἐργατικῶν πληθυσμῶν στὶς πόλεις αὐξάνει τοὺς κινδύνους ἐξάπλωσης μεταδοτικῶν ἀσθενειῶν, κίνδυνοι ποὺ ἀποκτοῦν ἐπικίνδυνες διαστάσεις στὶς συνειδήσεις τῶν ἀστῶν ὅταν συνδυάζονται μὲ τὸ φόβο τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς. Ἐτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νέους θεσμοὺς ποὺ ἐπινοοῦνται γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν ἐστιῶν μόλυνσης στὶς πόλεις, ὅπως τὰ συνοικιακὰ συμβούλια καθαριότητος ποὺ ἀναλαμβάνουν τὴν ἐπίβλεψη βιομηχανιῶν, ἐργαστηρίων καὶ ἰδρυμάτων, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν συλλογικῶν φόβων θὰ πάρει τὸ χαρακτῆρα μιᾶς συστηματικῆς διαπαιδαγώγησης τῶν λαϊκῶν τάξεων στὰ ὑγιεινιστικὰ πρότυπα ποὺ προβάλλονται ὡς ἠθικὲς ἐπιταγὲς μέσα ἀπὸ δύο κυριῶς μαζικὰ δίκτυα: τὸ σχολεῖο καὶ τὰ λαϊκὰ περιοδικὰ ὑγιεινῆς ποὺ ἐκδίδονται ἀπὸ φιλανθρωπικὲς ἐταιρεῖες. Ἡ καθαριότητα ἀναδεικνύεται σὲ ἀποτελεσματικὸ ὄπλο γιὰ τὸν κοινωνικὸ ἔλεγχο καὶ τὴν τάξη: ἡ ἠθικὴ τοῦ φτωχοῦ κρίνεται ἀπὸ τὴν καθαριότητά του.

Ἡ ὑγιεινὴ θὰ ξεπεράσει τὸ ἠθικοπλαστικὸ της περιεχόμενο γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ ἐπιστήμη μὲ τὶς βακτηριολογικὲς ἀνακαλύψεις τοῦ Pasteur τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα. Ἄπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ νεροῦ ποὺ ἐνεργοποιεῖ τὸ σῶμα περνᾶμε σ' αὐτὴ τοῦ νεροῦ ποὺ ἀποστεριώνει καὶ ἀπομακρύνει τὰ μικρόβια. Τὸ κινήγι τῶν μικροβίων ὀδηγεῖ στὴν ὑστερία τῆς ἀποστείρωσης κάθε ἀντικειμένου. Ὁ φόβος ἀποκορυφώνεται στὰ ἐγγειρίδια ὑγιεινῆς γιὰ παιδιὰ: ἐπιβάλλεται τὸ πλύσιμο τῶν χεριῶν καὶ τοῦ στόματος πολλὲς φορές τὴν ἡμέρα γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὀρατῶν ἐχθρῶν, ἐνῶ ἡ παιδικὴ κινητικότητα ἐλέγχεται ἀδιάκοπα: κάθε ἀπρόσεκτη κίνηση μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ μοιραία. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ κινήγι τῶν μικροβίων θὰ ἔχει καὶ τὶς θετικὲς ἐπιπτώσεις του: θὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀποστείρωση τῶν ἀντικειμένων στὰ νοσοκομεῖα, ὁ ρόλος τῶν ὀποίων θὰ ἀναβαθμισθεῖ καὶ θὰ κινητοποιήσει ἔρευνες ποὺ θὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀνακάλυψη ἀντιδῶτων στὰ μικρόβια τοῦ τυφοειδοῦς πυρετοῦ καὶ τῆς διφθερίτιδας.

Κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν νέων ἀνακαλύψεων ἡ ἐπαφή μὲ τὸ νερὸ ὑπηρετεῖ ἕνα διπλὸ σκοπὸ: δυναμώνει τὸν ὄργανισμό, συμβάλλει στὴν ὀξυγόνωση τῶν κυττάρων, ἐνῶ παράλληλα ἀπομακρύνει τὰ μικρόβια. Ἡ φαντασικὴ παράσταση τοῦ σώματος ὡς μηχανῆς δὲν θὰ ἐγκαταλείψει τὸν ὑγιεινιστικὸ λόγον παρὰ στὰ μέσα τοῦ 20ου αἰώνα ὅταν θὰ ἀποσυνδεθεῖ ἡ καθαριότητα ἀπὸ τὶς πιθανότερες μακροζωΐας. Ἐν τούτοις δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑποτιμηθεῖ ὁ καθοριστικὸς ρόλος αὐτῶν τῶν ἀνακαλύψεων στὴν ἐσωτερικέυση τῆς ἀναγκαιότητος ἐνός κοινωνικοῦ κώδικα ποὺ ἰσχύει στὶς σύγχρονες καθημερινὲς συνήθειες.

Ἄπὸ τὴν καθαριότητα-θέαμα τοῦ Μεσαίωνα στὴ «στρατευμένη» ὑγιεινὴ τοῦ 19ου αἰ.

και από την τελευταία στη σύγχρονη ναρκισσιστική έκδοχή του μπάνιου, παρακολουθούμε την αργόσυρτη πορεία προς μία περιχαράκωση του ιδιωτικού χώρου, όπου η φροντίδα του σώματος, μακριά από το βλέμμα του άλλου, μετατρέπεται σε απόλαυση. Κάθε άλλο παρά γραμμική ή ιστορία των πρακτικών καθαριότητας δεν θα ήταν κατανοητή χωρίς την διεισδυτική ανάλυση των φαντασιακών παραστάσεων του ανθρώπου για το σώμα του· στίς αρετές αυτού του βιβλίου ως καταμετρηθεί το ότι τοποθετεί αυτή τη διάσταση στο επίκεντρο της προβληματικής του. Καλά εφοδιασμένος για το έγχείρημα αυτό, ο συγγραφέας του, ειδικός στην ιστορία των αντιλήψεων γύρω από το σώμα, συμβάλλει στη διερεύνηση των ψυχολογικών στάσεων που συνοδεύουν τις τεχνολογικές και κοινωνικές μεταλλαγές με ένα βιβλίο πυκνό και συναρπαστικό.

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ